

Portugália első gyarmatbirodalma Európa ege alatt

Rákóczi István
(ELTE, Budapest)

“Ne Genovaiak lenni akarjatok, legyetek nagyon is Portugálok - írja Gil Vicente: a „*Fel a Háborúra!*” című darabban (1513), majd azt is elmagyarázza miért: „ Legyen híred inkább harcias, mint gazdag, mi sok veszélyt takargat”. Ezzel egy időben, az Indiában tevékenykedő kereskedelmi ügynök és botikárius Tomé Pires azt vallja a „*Kelet Summája*” lapjain, hogy „a háborúskodás a kereskedelem ellensége”. D. Martinho 1532-ben arra int: „kereskedni és háborúzni olyan egymással szemben álló dolog, mint az északi meg a déli sarok”, s jó okkal, hiszen maga királyi kincstárnok, aki a háború és a pénz összefüggéseit alaposan ismeri. Ami a felsorolt és Vitorino Magalhães Godinho¹ által a portugál merkantilizmussal kapcsolatban is csokorba szedett példákban közös, az a dichotómia, amelyben fogalmi rendjük mozog. Igaz van példa a kereskedelmi céllal viselt háborúra a portugál terjeszkedés történetében² is, azaz megfogalmazódik, hogy az alattvalók számottevő kereskedelmi javaihoz nyit utat maga a harc – ami fordítva is igaz: a globális keresztény - értsd a moszlim világgal szembeni – háborúhoz teremti meg végső soron az anyagi fedezetet az új távolsági kereskedelem. Tehát egyikük sem öncélú vagy kizárólagos.

Álom a „Nagy” Portugáliáról

Ceuta elfoglalása a portugál – és egyben az európai – tengeren túli terjeszkedés kezdő pontja. Az 1415 augusztus 21. és szeptember 2. közötti „ceutai kaland” előzménye ill. következménye egyaránt figyelemre méltó a gyarmatbirodalmi építkezés szempontjából. Először is már 1412 óta zajlottak az előkészületek, s az expedíciós csapatok bármilyen kis távra való átszállítása is komoly logisztikai feladatot jelentett: a két infáns, Tengerész Henrik és D. Pedro vezetésével Portóban és Lisszabonban is külön flottaépítő és felszerelő program zajlott, amit az európai – biszkaiai, flandriai, angol, stb.) hajóbérlés egészített ki³, valamint a stratégiai cél kiválasztását célzó, majd azt elkendőző diplomáciai erőfeszítések is. Ceuta elfoglalásának ui. *strictu sensu* katonai terve a reconquista, az araboktól való visszahódítás keretében zajlott, sőt annak összes politikai jellegű implikációival. Míg a Portugáliára „eső” visszahódítás a XIII. század közepén befejeződött, Kasztília és Aragónia elkülönített hatalmi sávjában, mint tudjuk Granada 1492-es bevételéig elhúzódott az Ibér-félsziget keresztény visszavívása. Ilyen körülmények között a

¹ Vitorino Magalhães Godinho: *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, Lisboa, Editorial Presença, (A Felfedezések és a Világpiac, első kiadása 1963-1971) vol. I. 53-56. Mindenütt a gazdaságtörténeti alapvetés második, javított bővített 1981-es kiadásából idézek.

² Amikor a XVI. században a portugálok Indiai Állama került a török előretörésének veszélyövezetébe került, III. János király a nagy hitbizományok birtokos arisztokráciájához fordul katonai támogatásért. A „grandok” megtagadott támogatását izgalmas argumentációval fogadja el a Fellebviteli Királyi Tanács. „ A király nem kényszerítheti a nagybirtokos családokat arra, hogy Indiába menjenek, mert azt a területet a kereskedelem és adás-vétel miatt fedeztük fel, ami felmentésére a grandok nem kötelezhetők, nem úgy mint Afrikában, amelyek katonai végvidékek, ahol köti őket ilyentén függelem”. Vö: Diogo do Couto: *Década V. livro III. cap. 8.* Idézi Maria Augusta Lima Cruz : *Os Portugueses em Marrocos nos séculos XV e XVI.* (A Portugálok Marokkóban a XV.-XVI.században) In: *Varii História dos Descobrimentos e Expansão Portuguesa*, Lisboa, Universidade Aberta, 1999 68. old.

³ Ez a jelenség az összes XV. századi nagyobb hadjárat esetében hasonlóan zajlik: egy északi és egy déli flotta (és egyben tehát az egész ország gazdasági erőfeszítéseinek) egyesítése mellett az európai (hadí) hajófelesleg felszívása a tangeri (1437), majd az Alcácer Ceguer bevételét célzó hadműveletben (1458) is megismétlődik. Vö: David Lopes: *A expansão em Marrocos* (Terjeszkedés Marokkóban, eredetileg az António Baião-Hernani Cidade- Manuel Múrias féle *História da Expansão Portuguesa do Mundo* (A Portugál terjeszkedés a világban) I. kötet 1. fejezete, önálló kiadása, ahonnan idézek: Lisszabon, Teorema O Jornal, 1989, 18.old.

Granada ostromához felajánlott portugál segítség elutasításának kontextusa éppúgy szerepet játszott a szcenárió kiválasztásában, mint az a mozzanat, hogy I. János király méltó haditettet kívánt fia lovaggá ütése apropójának találni. Rui de Pina egyébként a *D. Duarte krónikája* lapjain ehhez azt a magyarázatot is csatolja, hogy az uralkodó „nem kívánta, hogy a fegyver forgatása kimenjen a jó szokásból”, ami arra utal, hogy belpolitikai „feszültség levezető” cél is párosul „Isten jó szolgálatával”. Ezt másik elbeszélő forrásunk Zurara *Ceuta elfoglalásának krónikája* c. művében ki is fejti: „ha a mi királyságunk lovagjai, nemesei és polgárai nem találnának fegyvereik erejét próbáló célt, nagy kárt okozhatnának Kasztíliaiban, akivel a békét megtörni semmilyen módon nem kívánta a király”.⁴ Azaz, - miként majd utóbb a Tanger elfoglalását kísérő jegyekben is -, kimutatható egy ibér hatalmi versengés is a reconquista hajdani határát a „jogelőd” gót királyság (és a kereszténység észak-afrikai arab hódítás előtti) területére, Tingitániába való áthelyező törekvés mögött. Ennek össz-európai szálaira amúgy még visszatérek. Leegyszerűsítve és összefoglalva azt lehetne mondani, hogy 1415-ben a félszigeti hegemoniáért küzdő két új ibér dinasztia, a Trastamarák és az Avis-rendiek a feudális tér- és területszerző illetve rendszerező expanzív politikája csap össze úgy, hogy közben egy „homo novus” hatalmi elit is meg kívánja szerezni a régebbi birtokos arisztokrácia javait, amelynek belső feszültségét célszerűnek tűnt egy ideológiailag is hasznos, *külső térbe projektálni*.

Az első tenger közegén túli portugál terjeszkedés – amint láttuk korántsem improvizált – hadművelete okairól a felvetéseinket célszerű azonban nem *pusztán* a királyi politika, vagyis az állami érdek un. „kispolitikai” mozzanataira korlátozni. Ceuta elfoglalása érdekében ugyanis egyéb stratégiai, nagypolitikai és nem utolsósorban gazdasági okok és mozgatórugók is „csatarendbe álltak”, mi több, okunk van feltételezni azt, hogy mindezek együttese és közös konstellációja bírta rá D. João királyt előbb az elmélyült *tervezésre*, majd annak gyakorlati *megvalósítására* is. Lássuk most ezeket. Portugália a XIV. század, *grosso modo* a nagy pestisjárvány óta megszűnt önellátónak lenni a kor fő népeltáplálási alapterményéből, a búzából illetve másféle gabonaneműekből, aminek megoldása az új kihívásra adott eredeti választ eredményezett. A radikálisan megcsappant mezőgazdasági munkáskéz pótlása helyett – bár kétségtelenül a földfeltörés ösztönzése, vagy a röghöz kötés feudális rutinjának a gyakorlata is felmerült⁵-, Európa gabonafeleslegeinek felszívása, tehát az import gabona behozatalának a királyi ösztönzése lépett elő új operatív megoldás gyanánt.⁶ Ennek a következményei egyrészt egy – Luís Filipe Reis Thomaz találó megfogalmazásában – korai „agrár-merkantil monarchia” létrejöttét segítették elő⁷, másrészt pedig egy masszív portugál kereskedelmi jelenlétet szerte a kontinensen Európában, hogy a Baltikumtól Szicíliaig, Angliától Kasztíliaig a gabonafelesleg felvásárlását lebonyolítsa a tradicionális portugál kiviteli cikkek: elsősorban a gyümölcs, só, olaj, bor, tehát más mezőgazdasági cikkek exportjáért cserébe. A földközi-tengeri kereskedelemre való csatlakozás atlanti szálait nyilván elősegítette Portugália stratégiai földrajzi fekvése, a két fő európai „piac” pólusai közötti közvetítő hajózási útvonalon a szó szoros értelmében vett központi helyzet, hajózási és kereskedelmi technikák gyors átvétele és

⁴ Gomes Eanes de Zurara: *Crónica da Conquista de Ceuta*, Coimbra, 1915, XIV. fejezet.

⁵ Ehhez a tematikához lásd elsősorban Virgínia Rau klasszikus átfogó munkái közül mint *Sesmarias Medievais Portuguesas*, Lisboa, 1946 mellett az olyan izgalmas és a következményeket is taglaló felvetéseket mint pl. Humberto Baquero Moreno: *A Vagabundagem nos fins da Idade Média Portuguesa*, (A csavargó lét a portugál középkor végén) *seprata dos Anais*, Academia Portuguesa de História, II. série, vol. 24., t.II., Lisboa, 1977

⁶ Vö: A.H. de Oliveira Marques. *Introdução à História da Agricultura em Portugal. A Questão cerealífera durante a Idade Média*, (Bevezetés a portugál mezőgazdaság történetébe. A gabonakérdés a középkor idején) 3. kiadás, Lisboa, Cosmos, 1978

⁷ Luís Filipe Reis Thomaz ”O projecto imperial joanino (tentativa de interpretação global da política ultramarina de D. João II. (A császári modell – kísérlet II. János király tengerentúli politikájának globális értelmezésére) In: *Congresso Internacional “Bartolomeu Dias e a sua Época” – Actas*, vol.I., Univ. Do Porto, Porto, 1989, 81-98. old.

alkalmazása, innovatív szemlélet kialakulása: vagyis mindaz, amit találó kifejezéssel Bailey W. Diffie a Birodalom Előjátékának nevez.⁸ E prelúdium sokfelé szálló, szárnyaló hangjai és dallamai közül azonban ne feledjük el a most számunkra két legfontosabb mozzanatot, egyrészt azt, hogy a korai központosítás politikai trendjét a kereskedelmi és tőkeforgalom sápjának államkincstári likvidbefizetései teszik lehetővé, másrészt azt, hogy a nemességnek a centralizáció ellenes törekvéseivel szemben a király és a harmadik rend politikai szövetsége gazdasági érdeklapon köttetik. Úgyhogy most e rövid, de indokoltnak tűnő kitérő után vissza is térhetünk a gabonaproblémának a portugál historiográfiában oly sokat vitatott pontjához és állításunkhoz, hogy valójában a tervek és célok között ténylegesen a Maghreb gabonafeleslege is szerepet játszhatott. A gabona azonban, - amelynek „ringó óceánja”⁹ csak bizonyos marokkói felföldi és atlanti-óceán parti sávokat érint, csak egy volt a kereskedelmi csáberők közül. Az arany, amelynek mediterrán redisztribúciója itt jobbra genovai, más itáliai s kasztíliai körökön keresztül – tehát a portugálok nélkül - zajlott ugyancsak komoly vonzerőt jelenthetett. Ceuta ui. az egyik végpontja volt a tradicionális moszlim-fekete afrikai cserekereskedő karavánútvonalaknak, amelynek megszerzése révén a portugál kereskedelmi csoportok is részt kívántak szerezni maguknak a szudáni-guineai nemesfém újraelosztásából. Ezt a feltevésünket alátámasztani látszik Ceuta bevétele „logisztikai” előkészítésében az a főszerep, amelyet különösen António Sérgio a korai portugál expanzió un. „romantikával szakító” érvei között¹⁰ João Afonso de Azambujának – mint egy lisszaboni polgár és kereskedőkörök exponensének tulajdonít. Ehhez még adjuk hozzá a dél-portugál tengerparti sáv (Algarve) hagyományos a Gibraltári-szoroson túli kereskedelmének gyakorlatát – az itteni füge és más gyümölcsök sok ceutai aranypénzt fialt -, amire a későbbi portugál pénznem a ceitil neve is erre utal: u.i. ceutai)¹¹. Nos ezt a kereskedelmi gyakorlatot sűrűn zavarta a fel-felújuló kalóztevékenység, aminek kiiktatása célszerűnek mutatkozott. Végül de nem utolsó sorban ennek a mór-berber „hitetlen” kalózkodásnak a felszámolása a portugál-északafrikai lokális, de még csak a fontos Földközi-tenger-Atlantikum közötti inter-regionális (tengeri) kereskedelem zavartalan biztosításához is elengedhetetlenül fontos volt. Hídfőállást szerezni a mohamedán előrs területén, ahonnan, ne feledjük, az arabok vallási-politikai megújulást hirdető és egyben dzsihád-barát hullámai (Almohadák, Almorávidák) is elérték az Ibérfélszigetet, egyben azt is jelentette, hogy Granada arab felmentésének az esélyei éppen abban az arányban csökkentek, mint amilyen arányban a keresztény reconquista globális-stratégiai eredményessége nőtt e hadművelet miatt. Oliveira Martins¹² szuggesztív képével egy keresztény világítótornyot is jelent Ceuta, amely őrizi a Gibraltári-szoros felett a kereszténység egyetemes, a visszavívás sajátos de egyben az Európa-közi és a portugál kereskedelem érdekeit is.¹³ 1415-ben el is foglalják mindezért – valójában igen nehezen különválasztható arányban politikai, katonai, kereskedelmi, vallási, stratégiai, ideológiai okokból -, Portugália első és Európa a keresztieseknek az ideiglenes szentföldi foglalásait követő második tengeren túli hídfőállását, Ceutát. Amit most külön hangsúllyal szeretnék kiemelni az, hogy ennek végső célja nem feltétlenül és kizárólagosan „nemzeti tett” volt, még akkor sem, ha a segítségével Portugália éppen hogy új európai tényezővé emelkedésén munkálkodott. Célja

⁸ Bailey W. Diffie: *Prelude to Empire*, Univerity of Nebraska Press, 1960 – portugál kiadása: *Prelúdio ao Império Navegações e Comérico Pré-Henriquinos*, Lisboa, Torema, O Jornal, 1989,

⁹ Ezt a Célériertől kölcsönzött képet használja Vitorino Magalhães Godinho is (i.m. vol. III. 250-252. old.) de az arab geográfustoktól a portugál *Arzila krónikájának* szerzőjén át Duarte Pacheco Perreiráig (*Esmeraldo*, liv. I. cap. 13) idézi azokat a korai forrásokat, amelyek hangsúlyozzák, hogy e terület „igen termékeny a kenyérben”.

¹⁰ António Sérgio. *Ensaíos* (Tanulmányok), I. köt. 281-305. old.

¹¹ Vitorino Magalhães Godinho: i.m.: vol. I. 142.old.

¹² Oliveira Martins: *Os filhos de D. João I.* (az általam használt népszerűsítő jellegű kiadása: Lisboa, Guimarães Editores, Col. Galaaz, 1958.) visszatérő toposza.

¹³ Borges Macedo professzor ezzel kapcsolatban a két ibér konkurens terjeszkedő hatalomnak az ú.n. „dinamikus egyensúlyáról” beszél. Idézi. Maria Augusta Lima Cruz, i.m. 92.old.

össz-európai cél volt a kezdetektől fogva is, igaz mögötte ott állt Portugália új projektje önmagáról: egy önmagánál területileg nagyobb „nagy Portugália”, ami ezzel a földközi-tengeri központú európai kereskedelemben éppen úgy megszilárdítja a maga helyét, mint a Hispán-félszigeten belül, ahol hegemon, szuverén, legitim és expanzív nemzetként a *Respublica Christiana* tágran vett kereteiben is immár önálló szerephez jut. Mint végső konklúziót tehát azt a következtetést vonhatjuk mindebből le, hogy Portugália korai marokkói terjeszkedése, - illetve még annál is inkább e foglalás fenntartása - mögött összetett presztizs indokok és szempontok álltak.

Egy „még nagyobb” Portugália felé

Ceuta fenntartása ugyanis mással igen nehezen volt magyarázható. Gazdasági előnyök helyett csak deficitet termelt: gabona behozatal helyett a kétszersülttől az ágyúgolyóig minden az ostromlott erődbe kívülről, az anyaországból, később Andalúziából és az Atlanti-óceán portugál szigeteiről – Madeira és Azori-szigetek – érkezett, ahol az ostromlók nem csak ostromlottakká váltak, de egy (emiatt is) leáldozott kereskedelmi városnak lettek a foglyai. A karavánutak végpontjait áthelyezve az arab kereskedelem jószerivel azonnal kiiktatta a ceutai leágazást, így valójában a katonai és stratégiai okok mellett egyedül a keresztényi kereszties szellem érvei szóltak legfeljebb Ceuta fenntartása mellett változatlanul. D. Duarte amikor trónra lép apja halála után, de még az 1437-es tangeri, katasztrofális vereséggel záruló hadjárata előtt kikéri a véleményeket az észak-afrikai expanzióval kapcsolatban, ami a Ceuta bevételének két előkészítőjé s hőstét, D. Pedro és D. Henrique infánsokat más és más politikai kurzusba tereli. Míg Tengerész Henrik – aki mint magánföldbirtokos és a Krisztus rend nagymestere egészen haláláig mentora volt a portugál hajók partmenti Nyugat-Afrikában tett partfeltáró és utóbb kereskedelmi célú útjainak, amivel a portugál tengerentúli terjeszkedés első szakaszának a névadójává is vált -, itt és most (igaz, az 1458-as újabb katonai vállalkozásban is) minden biztonnyal markáns kereszties mentalitástól¹⁴ vezérelve a hadjárat mellé állt, addig ambiciózus testvére, a későbbi régens, D. Pedro annak az ellenzőjévé vált. Egy nem véletlenül Bruges-ben kelt – tehát egy más, európai nézőpontból az események távlatait taglaló – 1426-os levélében így fogalmaz: „Ceuta nagy elszippantója az emberállománynak, a fegyvereknek és a pénznek, Angliában és itt Flandriában a tekintélyes férfiak már nem a dicsőség tisztességéről beszélnek, amit az elfoglalása jelent, hanem arról a baklövésről és veszteségalmazról, amit fenntartása az országnak eredményezne.” Ezen érvek mérlegelése mégsem Ceuta feladását eredményezte. A keresztényi hírnév makulájának – honi és ibér-félszigeti perspektívájában még joggal vélt – szempontja inkább az „előre való menekülés” taktikáját szorgalmazta, azaz újabb *territoriális* foglalásokat. Amikor 1433-ban a király kikéri nemesei tanácsát a teendőkről, inkább Granada mint Marokkó merül fel újra a „kereszties expanzió” óhajtott színtereként, másrészt D. Pedro gazdasági érvei más formában

¹⁴ Tengerész Henrik igazi vagy ál-kereszties voltával a portugál historiográfia régen foglalkozik már Joaquim Bensaúde-tól *A Cruzada do Infante D. Henrique*, (D. Henrique Kereszties hadjárata), Lisboa, Agência Geral das Colónias, 1943 kezdve Luís Filipe Reis Thomaz-ig „Expansão portuguesa- expansão europeia- reflexões em torno da génese dos descobrimentos” In: *De Ceuta a Timor*, Lisboa, 1994, pp. 1-40. Minden esetre sokat elárul szellemiségéről, hogy Konstantinápoly eleste után több példányban fennmaradt levélben fordul a török szultán udvarához, amelyben megjövendöli, hogy hitbéli ellenfeleik a portugál „frangik” sok bosszúságot okoznak még nekik a világtengereken. IV. Jenő pápa Rex Regum kezdetű bullája mindenestre a Marokkói és a szentföldi hadjáratok közé egyenlőségjelet tesz: azonos privilégiumok és adományok illetnek meg minden azokban részt vevőt. A Szent Szék minden vonatkozásban támogatja a portugál marokkói terjeszkedést, de magát a kereszties lovagrendeket is az itteni háborúskodásra. Vö: Isabel L. Morgado de S. e Silva: „A ordem de Cristo ao tempo de Alfarrobeira” (A Krisztus Rend az alfarrobeirai csata idején) In: Luís Adão da Fonseca-Luís Carlos Amaral-Maria Fernanda Ferreira Santos szerk.: *Os Reinos Ibéricos na Idade Média* (Az ibér királyságok a középkorban), Livro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Baquero Moreno, Porto, Livraria Civilização, vol.II. 511-517.

is megfogalmazódnak: „Uram, bárcsak a te Afrikai foglalásaid is olyanok lennének, mint Kasztíliaé Granadában. Mert itt, ha csak egy helyiséget elfoglalnak a móroktól, ott vannak keresztény szomszédjaik, akik, ha kell, megsegítik és az irtalmukba veszik. Nem így amott, ahol nincsenek neked embereid, akik az ellenségtől való félelem nélkül az erődön kívül is merészkedhetnének, s ezért a földjük maguk is haszontalan.” Korán megfogalmazódik tehát a *hinterland* kívánalma, aminek a Ceuta, majd Arzila melletti helyi és félnomád berber erőkkel való eseti szövetség ad későbbi realitást. Megszületik az a „mouro da paz”, akire a keresztény erőd kiterjeszti védelmét adó-ellátmány (főleg gabona és vágóállatok) fejében, s amelynek állandó vagy sátoztelepüléseit már nem fosztogatnák ki sem a portyázó ostromlottak, sem az ütközőzónában ostromló hittársaik.¹⁵ Másrészt viszont, és eggyel nagyobb léptékre váltva, több erőd elfoglalására éppúgy szükség volt, mint a „fortaleza-lerakatok”¹⁶ köré vont újabb politikai-gazdasági-katonai érdekkörökre. Ezt a célt ugyan a tangeri katasztrófa kudarc (1437) hátráltatta, - mi több Ceuta feladása egy politikai zsaroló játszma tárgya lett¹⁷ - de az észak- marokkói expanzió újabb és újabb hullámai azonban már sikerrel realizálják V. Afonso, II. János majd I. Manuel király alatt. Alcácer Ceguer (1458) elfoglalása összefüggésben áll össz-európai stratégiákkal és mediterrán erővonalakkal is, hiszen Konstantinápoly eleste és a megvalósulatlanul maradt – de a portugál fél által azonban folyamatosan komoly erőkkel támogatott – visszavívására tervezett kereszties hadjárat közvetlen következménye volt. Pierre Cénival hívja fel a figyelmet arra, hogy V. Alfonz király - egy viszonylag kiterjedt területileg *összefüggő sáv* birtokában - joggal nevezte magát más titulusai mellett a „*tengeren inneni és a tengeren túli Algarve*” királyának, aki „Marrakesh régiója felé kinyúlva gazdasági hasznokat remél, egy új politika mérföldkövéként.”¹⁸ Fia, és utódja, a guineai São Jorge de Mina építetője, az új birodalmiság szószólója és az indiai út fanatikusaként ismert D. João II.¹⁹ alatt is folytatódik a marokkói jelenlét kiterjesztése – lásd Safim (1480), az Oráni Lerakat (1483), Azamor portugál protektorátusa (1486), Enxovia – a ringó „gabonatenger” vidéke - felügyelete, Graciosa erődítménye felépítése Larache és Alcácer Quibir között (1489). D. Manuel idejében pedig sor kerül az elődök által is ostromlott - és olykor már el is foglalt - olyan erődök bevételeire és tényleges birtokba vételére, mint pl. Santa Cruz do Cabo de Gué, Mogador, Safim, Azamor, Mazagão, Aguz,²⁰ amivel a *fegyveres területiális hódítás politikai irányvonala* erősödik fel újra. Jó okunk van többet látni a megújult katonai aktivitás mögött, mint pusztán a „*carreira da Índia*” védelmét, hiszen Azamor „*takaros bevétele*” (1513), majd Mamora és Anafe 1515-re tervezett bevétele a régi startégiái cél, Fez királyságának teljes megtörését célozhatta, azaz a földterület fogláló primér katonai expanzionizmus diadalát.

Marokkó: feladni vagy maradni?

¹⁵ Vö. Vitorino Magalhaes Godinho: i.m. vol. IV. 250. old. Elsősorban fő forrása az *Anais de Arzila* alapján.

¹⁶ Érdekes, hogy a portugálok az Indikumban, ugyancsak iszlám kereskedelmi övezetben, amikor a fűszerek felvásárlása céljából lerakatokat kívánnak létesíteni, azt a helyi uralkodók minden további nélkül számukra engedélyezték, mást értve a feitoria, számukra bazárnak lefordított szó funkcióján. A portugálok mindenütt a katonai és kereskedelmi jelenlét egymásra pozitíven visszaható együtteseként fogták fel ui. a kereskedelem új erőtereként. A feitoria ui. nemcsak az áruraktárt, hanem a vele egy időben létrehozott erődítmény jelentette.

¹⁷ D. Duarte rövid uralkodására sötét árnyékként vetül, hogy testvérét, D. Fernandot, aki 1443-ban börtönében hal meg, Ceutáért nem cserélheti be a réalpolitika. Romantikus feldolgozásához lásd még Calderón *Príncipe Constante* c. drámájának Oliveira Martins – i.m. 192. old – által idézett szavait: „- Miért nem adod Ceutát? – Nem enyém az, Istené, s ezért nem adhatom át!”

¹⁸ Pierre de Cénivalt - „Les débuts de l’occupation portugaise au Maroc” In: Sources Inédites... I. XIII/XIV. old. idézi Maria Augusta Lima Cruz, i.m. 105. old.

¹⁹ Lásd. 7. jegyzet.

²⁰ Cronologia da Expansão Portuguesa em Marrocos... in: Maria Augusta Lima Cruz, i.m. 141-149. old. A marokkói terjeszkedés színtereinek toponímiájában a portugál átírást követtem.

Ez a folyamat törik meg párhuzamosan azzal, amit V. Magalhães Godinho a 1520-as évek „szerkezeti válságának” nevezett el, D. João III király idején, amikor is a nemeseket újra tanácsba szólítja a király egy sor prioritás megfogalmazására.²¹ Előbb még csak az a kérdés, hogy feladjanak-e foglaltásokat, később már az is hogy hányat és melyiket előbb, ezen az ideológiailag is érzékeny területen – három erődítmény átadásának a kérelme pápai engedélyeztetés alá is kerül – s végül a „karcsúsítás” egy birodalmi koncepció- vitába torkollik, amelynek lesarkított ellentétpontjai a következők. India (és a kereskedelmi célzatú, általam egy másik helyütt Chaunut követve „thalassokratikus modellként”²² leírt) birodalma épüljön-e fel illetve szűküljön még ez is inkább a territoriális foglaltások minimumára, vagy Marokkó (és egy territoriális típusú „kolonizációs modell”) érvényesüljön-e inkább, gazdasági mozzanatokkal kiegészített vallási motívumokból éppen egy olyan közegben, amely már egy évszázada a portugál nemesség „hadapród-iskolája”²³ volt? Különös módon a mindmáig fennmaradt tanácsosi vélemények úgy az operatív, mint a stratégiai célokat illetően erős szóródásban nem csak hogy megoszlanak, de még sokszor egybe is csengenek a már száz éve kimondott, de talán még mindig érvényes okfejtéssel. „Nos, ha tegyük fel elfoglalnád Tángert, Alcácert és Arzilát, azt szeretném tudni, hogy mihez kezdenél vele, mert benépesíteni, kis lélekszámú s ily gyéren lakott királyságból mint e tiéd, lehetetlen cél s feladat. Ha mégis megkísérelnéd, még összevetni is törpe dolog sülne ki belőle, mint mikor a jó köntöst cserélik el lyukas kámzsára, vagyis tehát, én azt hiszem, éppúgy elvesztenéd Portugáliát, mint ahogy nem nyernéd meg Afrikát”²⁴. A krónikás D. Pedronak tulajdonított képes beszédű szavai az infáns egy levelének filippikáival is egybecsengenek: „Meghódoltatni Fez királyságát nehéz, és hamar haszontalanná váló vállalkozás. Portugáliában nincsen elég ember és pénz két királyságot fenntartani, ha csak viszont a tengerparti helyeket akarnók fenntartani, ha lehet még rosszabb választás volna, mert megtartásuk nagy károk árán lehetséges csak úgy, hogy a haszonra még csak halvány remény sem marad”²⁵. A briliáns levezetés megállja a helyét a XVI. század majdnem egésze ideje alatt, csak talán a hangsúly kerül máshová. Mivel nem célunk az első gyarmatbirodalom alkonya – és a portugál nemzeti lét időleges elvesztésébe torkolló sebestyéni politika elemzése, és még kevésbé Alcacer Quibir, és a „portugál Mohács” problematikájának, s megannyi sarjadványa körüljárása²⁶, rögzítsük e helyütt mindössze azt, hogy mi is a marokkói hódítás abszurditása. Két születő nagyobb territoriális világbirodalom árnyékában (V. Károly *Weltreich*-e és az Oszmán Birodalom immár két kontinensre néző Impériuma egyfajta kettős szorításában) az aprócska Portugália korai „keresztes-kereskedő” és némileg improvizált első foglaltásai felőrlődnek. Igaz, ekkorra már Marokkó diszfunkciója is egyre nyilvánvalóbbá lett, és a maga saját, túlságosan nagyra nőtt későbbi, dél-atlanti és kontinensközi kereskedelmi birodalma új rendszerében, ahol a „harc és a sarc” még a reconquista idejéből örökölt eszméje a múlt egyre könnyebben feláldozható elemévé vált.

²¹ Maria Leonor Garcia da Cruz: As controvérsias ao tempo de D. João III. Sobre a política portuguesa no Norte de África, Compilação de documentos, (Ütköző nézőpontok a portugál Észak-Afrika politikában III. János kora idejében, dokumentum gyűjtemény) in. *Mare Liberum*, 14. szám, CNCDP, Lisboa, 1997. december, 117-198. old.

²² Rákóczi István. Portugália és gyarmatainak interaktív története a 15-17. században In: Szabó-Ölbei-Wilhelm szerk. *Anyországok és (volt) gyarmataik I.*, Pécs, 2002, 77. old.

²³ A vitairódalom legszélesebb látókörű darabja Diogo do Couto *O soldado prático na Índia* c. műve, disputája azonban visszacseng a klasszikus irodalom lapjain is. Ehhez lásd. Az un. Velho do Restelo epizódját a Camões *A Lusíadák* c. eposzában.

²⁴ Oliveira Martins, i.m. 163. old.

²⁵ Vitorino Magalhães Godinho: *Documentos sobre a expansão portuguesa*, (Dokumentumok a portugál expanzió köréből) vol. I. Lisboa, Cosmos, s/d. 114. old.

²⁶ Egyik utolsó szintézise João Paulo Oliveira e Costa: “O Império Português em Meados do Século XVI” (A Portugál Birodalom a XVI. század közepén), In: *Anais de História de Além-Mar* III. 2002, 87-112. old.